

MICHAŁ PRZEPERSKI

Galvanizáció – válság – megújulás

Magyar gazdasági és politikai reformok a lengyel médiában az 1980-as években*

„Az 1980-as évek Lengyelország számára elveszett évtized volt. Még a kommunista Kína és Kádár Magyarországa is képes volt a reformokra akkoriban. [...] a nyolcvanas évek végén egy budapesti utazás egy jobb, színes világgal való találkozást jelentett”¹ – így emlékezett Janusz Lewandowski a nyolcvanas évekre. A gdański liberális körök egyik vezetője a piacpárti eszmék egyik legfontosabb közvetítője volt Lengyelországban, és idővel – már az 1990-es években – a Harmadik Lengyel Köztársaság kormányainak privatizációs minisztereként az egyik legfontosabb megvalósítójává vált. Elgondolkodtató, hogy egy olyan ember, akit lenyűgözött a thatcherizmus, és aki mélyen meg van győződve a „vaslady”-nek tulajdonított „nincs alternatíva” [there is no alternative] jelszó érvényességéről, ilyen érzelmekkel emlékezett vissza a magyar kommunisták által bevezetett reformokra.

A lengyel–magyar kapcsolatok a történelem során nemcsak a két nemzetet összekötő különleges érzelmek, az 1848–1849-es magyar szabadságharcban folytatott közös harcok emléke, vagy a lengyel–bolsevik háború² kritikus pillanatában a magyarok által

* A tanulmányhoz kapcsolódó kutatást részben a Közép-Európai Egyetem támogatta. Az itt kifejtett nézetek a szerző saját véleményét képviselik és nem feltétlenül tükrözik a KEE álláspontját. A tanulmányt Mitrovits Miklós fordította.

¹ Janusz LEWANDOWSKI: *Sprinter długodystansowy. Rozmawiał Adam Leszczyński* [Hosszútávú sprinter. Adam Leszczyński interjúja.] Smak Słowa, Sopot, 2019. 65.

² Az 1919 és 1921 között vívott lengyel–szovjet háború bevett elnevezése a lengyel történetírásban. A rigai béke alapján a két világháború között Lengyelország

Lengyelországnak nyújtott támogatás miatt méltó a történészek érdeklődésére. A kölcsönös kapcsolatokban voltak más, nem kevésbé fontos események is. Ez volt a helyzet például a szocialista rendszer reformjaival, mindenekelőtt a gazdasági reformokkal, amelyeket a magyar kommunisták és – valamivel kevésbé következetesen – a lengyel kommunisták az 1960-as évek közepétől fogva vezettek be. Jelen tanulmányban e kölcsönös kapcsolatok egy részletét kívánom elemezni, nevezetesen a magyar reformok recepcióját a hivatalos lengyel médiában az 1980-as években. Ez egy szélesebb körű kutatás egyik eleme, amelynek célja, hogy megállapítsa a kommunizmus reformjáról tágabb kontextusban folytatott eszmecsere mértékét Lengyelország és Magyarország között a kommunista rendszer működésének utolsó évtizedében. A kutatás célja nemcsak a késő szocializmus valóságáról szóló ismeretek elmélyítése és rendszerezése, hanem a kommunizmus liberális-demokratikus kapitalizmussá való átalakulásának folyamataihoz vezető kiindulópont megteremtése is.

Az 1980-as évek belső kontextusa Lengyelországban és Magyarországon egyértelműen eltérő volt. 1980 és 1981 között Lengyelország egyrészt drámai gazdasági összeomlást és a hatalmi rendszer instabilitását élte át, másrészt hihetetlen társadalmi megújulást is megtapasztalt. Jadwiga Staniszkis a Szolidaritást, a közel tízmilliós szakszervezetet, amely a kommunista valósággal szemben álló társadalmi mozgalommá vált, klasszikus művében „önkorlátozó forradalom”-ként jellemezte.³ A Szolidaritás kétségtelenül forradalom volt, de azt végül a Wojciech Jaruzelski tábornok vezette katonai diktatúra brutálisan erőszakos fellépése korlátozta. A kortárs kutatók néha Augusto Pinochet⁴ közép-európai változatát látják Jaruzelskiben, de politikájában a chilei inspiráció nagyon kétségesnek tűnik, legalábbis ami a gazdasági problémák megoldását illeti. A chilei diktátor neoliberais kor-

területe jóval keletebbre nyúlt a mai, második világháború után megállapított határvonalnál. – *A szerk.*

³ Jadwiga STANISZKIS: *Poland's Self-Limiting Revolution*. Ed. Jan T. GROSS. Princeton University Press, Princeton, 1984.

⁴ James MARK–Bogdan C. IACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: 1989: *A Global History of Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2019. 25–27.

mányzásával szemben mind Jaruzelski, mind Kádár rendszere jelentősen megnövelte külföldi adósságát az 1980-as években, bár csak Magyarország volt az, amely a végsőkéig megbízható hitelfelvevő maradt. Ezért mindkét országnak szembe kellett néznie a globális piacok nyomásával a fizetési helyzet orvoslása érdekében. Ebben a folyamatban kulcsfontosságú tényező volt Mihail Gorbacsov megjelenése az évtized második felének elején.

A Szovjetunióban bekövetkezett gazdasági és politikai változásokat kizárólag Gorbacsov személyével magyarázni naivitás, és figyelmen kívül hagyja a szuperhatalom strukturális problémáit. Az azonban bizonyos, hogy a Szovjetunióban a változás gépezetének olyan reformszellemű főtítkárra volt szüksége, akinek elég ereje és elszántsága van ahhoz, hogy „a világot gyökeresen felforgassa”. Gorbacsov beszéde 1986 februárjában a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XXVII. kongresszusán, majd a Sztavropolban, végül pedig az SZKP KB 1987. januári plénumának határozatai megnyitották az utat a változás előtt az egész blokkban.

Kutatásomban figyelembe veszem mind a Magyar Népköztársaság és a Lengyel Népköztársaság belső perspektíváját, mind a szovjet blokkon belüli viszonyokat és a tágabb, globális viszonyokat. Ez szükségessé teszi, hogy a szocializmus reformjaira egyrészt úgy tekintsünk, mint egy utolsó kísérletre, hogy működőképpessé tegyenek egy csődbe jutott rendszert, másrészt pedig úgy, mint az 1956 után, az egész blokkban, azaz a szovjet kommunizmusmodell működésének poszttotalitárius időszakában vállalt elképzelések és tevékenységek folytatására. Az utóbbi megkülönböztető jegye véleményem szerint mindenekelőtt az, hogy lehetővé tette a reformok, azaz a tervezett változtatások lehetőségét, általában kis léptékben, az eredeti szovjet modellhez képest.

*

A magyar kommunisták által a hatvanas évek közepétől kezdett mechanizmusviták nagy mértékben annak függvényei voltak, hogy Moszkva az évtized elején hasonló jellegű változásokat hagyott jóvá. Ez biztosan nem az első ilyen próbálkozás

volt, mert már 1953 után, majd 1957 után a Varga István vezette bizottságban is voltak bizonyos értelemben hasonló gazdasági reformkísérletek, de mindkettő hiábavalónak bizonyult. Ami a hatvanas évek elején döntően megváltozott, az a belső nyomás volt a reform érdekében: Moszkvának engedélyt kellett adnia bizonyos változtatásokra. Nemcsak Magyarország vagy Csehszlovákia, hanem Románia vagy Bulgária is kísérletezett gazdasági reformokkal. Itt nincs mód arra, hogy e problémáknak nagyobb teret szenteljünk, csupán két következtetésre szorítkozunk. Először is, e reformok egyikét sem valósították meg és vitték végig következetesen, így az eredetileg felvázolt tervek sehol sem valósultak meg teljes mértékben. Másodszor, a Moszkvából érkező jelzések meghatározóak voltak ebben a fejlődésben – Magyarországon Nyers Rezső 1974-es háttérbe szorítása szimbolikusan is ezt bizonyította. Valójában már az 1972-es zavidovói Brezsnyev–Kádár-találkozó nyomán korlátozták a reformokat.⁵

Az Új Gazdasági Mechanizmus (ÜGM) hamarosan a nyugati politológusok fétisévé vált, akik a nyugati megoldásokkal versengő szovjet civilizációs modell összeomlásának bizonyítékát akarták benne látni. Bizonyos értelemben igazuk volt, ha figyelembe vesszük, hogy a kommunista rendszer nyitása a globális piacok felé, ha lassú ütemben is, de alapvető változásokhoz vezetett a szovjet blokk gazdaságának belső szerkezetében. Lengyelországban az ÜGM-hez hasonló gazdasági reformokat javasolt az 1960-as évek végén Bolesław Jaszczuk, a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) Központi Bizottságának gazdaságpolitikáért felelős titkára, de ezeket soha nem hajtották végre, sőt jelentősen hozzájárultak Władysław Gomułka és csapatának 1970. decemberi megbuktatásához.⁶ A Gierék és körének sikerte-

⁵ FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai II.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 399–408.

⁶ Łukasz DWILEWICZ: *Reformy Bolesława Jaszczuka i polityka gospodarcza epoki gierkowskiej – zwrot i ciągłość.* [Bolesław Jaszczuk reformjai és a Gierék-korszak gazdaságpolitikája – áttörés és folytonosság.] In: Krzysztof RYBIŃSKI (red.): *Dekada Gierka. Wnioski dla obecnego okresu modernizacji Polski.* [Gierék évtizede. Következtetések Lengyelország modernizációjának jelenlegi időszakához.] Uczelnia Vistula, Warszawa, 2011. 73–120.

len modernizációs ugrását kritizáló diskurzusban ezt a működési modellt „voluntarizmusnak” nevezték, mert olyan döntéseket szimbolizált, amelyeket a végső – többnyire pénzügyi – következményeik figyelmen kívül hagyásával hoztak.⁷

Meglepő módon a Szolidaritás legális tevékenységének tizenhat hónapja alatt, 1980 augusztusa és 1981 decembere között Magyarország gazdasági reformok terén elért eredményei ismét pozitív hivatkozási ponttá váltak. A szakirodalom nagy része egyetért abban, hogy a Szolidaritás a régi lengyel hagyományból merített ihletet,⁸ de mint kiderült, Magyarország is érzékelhető hivatkozási pont volt. Bizonyítékként érdemes idézni egyrészt a véleményformáló *Polityka* hetilap újságíróinak nyilatkozatait, akiket a párton belüli mérsékelt reformerek képviselőjének tekintettek, másrészt pedig Mieczysław Rakowski⁹ a Jaruzelski-kormány 1981 februárjától hivatalban lévő miniszterelnök-helyettesének megnyilvánulásait, aki fontos szerepet játszott a Lengyel Népköztársaság belpolitikájában fennállásának utolsó évtizedében.¹⁰

1981. január 9-én a Magyar Rádiónak adott nyilatkozatában Aleksander Paszyński, a *Polityka* hetilap gazdasági rovatvezetője bejelentette, hogy a lengyel gazdasági reform messzebb fog menni, mint az 1968-as magyar reform, noha rámutatott lényeges különbségekre is: a piaci egyensúly elérésének lehetetlenségére

⁷ Marcin ZAREMBA: „Partia kieruje, a rząd rządzi” – gierkowski bon mot czy sens gierkizmu? Przyczynę do dyskusji nad ewolucją systemu władzy w PRL [„A párt irányít, a kormány pedig kormányoz” – a gierkei bon mot vagy a gierkizmus értelme? Adalék a Lengyel Népköztársaság hatalmi rendszerének fejlődéséről szóló vitához]. In: Konrad ROKICKI–Robert SPAŁEK (red.): *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy* [Hatalom az LNK-ban. Emberek és mechanizmusok]. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2011. 255–257.; Jakub SZUMSKI: *Rozliczenia z ekipą Gierka 1980–1984* [Leszámolás Gierek csapatával, 1980–1984]. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2018. 34 skk.

⁸ Timothy GARTON ASH: *Jesień wasza, wiosna nasza* [A te ősöd, a mi tavaszunk]. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, 2009. 197 skk.

⁹ A Rakowskiról 2021-ben megjelent életrajz ismertetését lásd e lapszámunkban Tomasz KOZŁOWSKI: Rakowski. Életrajz a Lengyel Egyesült Munkáspárt utolsó vezetőjéről című recenziójában. *Múltunk*, 2021/3. 240–250.

¹⁰ Michał PRZEPERSKI: *Mieczysław F. Rakowski. Biografia polityczna* [Mieczysław F. Rakowski. Politikai életrajz]. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2021. 212 skk.

és arra, hogy a magyar reformot több békés év előzte meg, amit a lengyelek nem tapasztaltak.¹¹ A következő hónapok lengyelországi eseményei megerősítették a Paszyński nyilatkozatában érezhető bizonytalanságot. A piaci egyensúly teljesen összeomlott, az ellátás hónapról hónapra drámaian romlott. Ez azt eredményezte, hogy messzemenő áruszabályozást kellett bevezetni, azaz jegyrendszer alkalmazására volt szükség az élelmiszerek körében is.¹² Végül a lengyel gazdasági reform megoldásai több hónapos hektikus tárgyalások után 1981 szeptemberében jogi formát öltöttek. Ugyanakkor, amint Dariusz Grala, a lengyel gazdasági reformok történetének egyik legjobb ismerője rámutatott: esélyük sem volt arra, hogy teljes mértékben leküzdjék azokat a problémákat, amelyeket a Gierek-vezetéstől örököltek.¹³

Azonban a vállalatokon belül a gazdaságot érintő törvényi megoldások nem tartoztak a legfontosabb vitatémák közé 1981 őszén Lengyelországban. Az országban kialakult forró hangulatban a politikai helyzet rendkívül instabillá vált. 1981 szeptemberében összeült a Szolidaritás Küldötteinek I. Országos Kongresszusa, és elfogadták a *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz* című kiáltványukat, amelyet a Kremlben úgy értékelték, mint az egész szocialista tábor jövőjét fenyegető veszélyt.¹⁴ A Szolidaritás kongresszusának tárgyalásai a Szovjetunió katonai fenyegetésének árnyékában zajlottak, mivel a Zapad '81 hadgyakorlat műveletei már javában zajlottak.¹⁵ Hatalmas volt a politikai

¹¹ HU OSA 300-50-1, Box 576, Wille the Polish economic reform go „beyond” the Hungarian NEM?, 12 I 1981.

¹² Andrzej ZAWISTOWSKI: *Bilety do sklepu. Handel reglamentowany w PRL* [Jegyek a vásárláshoz. Szabályozott kereskedelem a Lengyel Népköztársaságban]. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2017. 202 skk.

¹³ Dariusz GRALA: PRL 1990 – co mogłoby się wydarzyć, gdyby zrealizowano zakładany program reformy gospodarczej [Lengyel Népköztársaság 1990 – mi történhetett volna, ha a feltételezett gazdasági reformprogramot végrehajtják]. In: Piotr JACHOWICZ (red.): *W poszukiwaniu modelu gospodarki centralnie kierowanej* [A központilag irányított gazdaság modelljét keresve]. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa, 2013. 63–74.

¹⁴ Az SZKP KB PB ülése, 1981. szeptember 10. In: Vitaly PAVLOV: *Byłem rezydentem KGB w Polsce* [KGB-s voltam Lengyelországban]. BGW, Warszawa, 1994. 349.

¹⁵ Az 1980–1981-es lengyelországi folyamatok bel- és külpolitikai kontextusáról magyarul is olvasható monográfia: MITROVITS Miklós: *A remény hónapjai*.

nyomás: még Rakowski is, akit a hatalom köreiben a leginkább liberálisnak tartottak, azt követelte, hogy Jaruzelski tábornok alkalmazzon erőt az állami struktúrák összeomlásának megállítására.¹⁶ Ebben az összefüggésben Magyarország mementőként jelent meg. 1956 őszének huszonötödik évfordulóján baljósan visszhangzott a különbség Władysław Gomułka hozzáállása és a szovjet hadsereg által vérbe fojtott magyar forradalom tragédiája között. Előbbi ugyanis képes volt megakadályozni, hogy Hruscsov erőszakkal elnyomja a Lengyel Népköztársaságban bekövetkezett változásokat. Magyarországra nagyon gyakran kimondatlanul, olykor pedig egyértelműen utaltak ekkoriban ebben a kontextusban. „Ma már nem olvashatunk Magyarországról szóló szövegeket anélkül, hogy ne gondolnánk Lengyelországra” – írta Daniel Passent a *Politykában*.¹⁷ E szavak a *Lengyelország 1980 – Magyarország 1955*¹⁸ című szövegben található, amely 1981 őszén olvasva úgy hangozhatott, mint egy drámai előrejelzés Lengyelország jövőjéről.

Amikor a kommunisták 1981. december 12-éről 13-ára virradó éjszaka bevezették a hadiállapotot, az a lengyelek nagy többségét sokként érte. A „magyar forgatókönyv”, azaz a szovjet hadsereg és a Varsói Szerződés más hadseregeinek katonai beavatkozása szempontjából ez a „kisebbik rossz” választásának tekinthető.¹⁹ Mindazonáltal a kisebbik rossz még mindig rossz maradt. A kommunista propaganda szempontjából ez a legitimáció újjáépítésének szükségességét is jelentette egy meggyőző, a lengyelek által ismert séma alapján. Ismét Magyarország és a forradalom utáni terror éveinek története – vagyis a „gulyáskommu-

A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981). Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. A fentiekről különösen: 242–259.

¹⁶ IPN BU, 3384/132, Mieczysław F. Rakowski levele Wojciech Jaruzelskinek, 1981. szeptember 14.

¹⁷ Daniel PASSENT: Polska 1980 – Węgry 1955. *Polityka*, 1981. szeptember 19. 16.

¹⁸ A cím nem elírás, abban valóban 1955 szerepel, arra utalva, hogy egy „újabb 1956” lehet a folyamatok kifutása.

¹⁹ Lásd Andrzej PACZKOWSKI: *Droga do „mniejszego zła”. Strategia i taktyka obozu władzy: lipiec 1980–styczeń 1982* [Út a „kisebbik rosszhoz”. Az erő táborának stratégiája és taktikája: 1980. július – 1982. január]. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2002.

nizmust” megelőző időszak – tűnt alkalmazható megoldásnak a lengyel pártvezetők számára. Így a lengyel kommunisták a hadiállapot idején nyilvános megszólalásaikban rendszeresen hivatkoztak a magyar tapasztalatokra. Ennek bizonyítékait legalább két szinten találhatjuk meg. Egyrészt szívesen hangsúlyozták azt, hogy a magyar kommunisták támogatják a lengyel vezetést és az általuk bevezetett hadiállapotot.²⁰ A *Trybuna Ludu*, a LEMP KB Központi napilapja közölt egy *Népszabadságban* megjelent cikket.²¹ A második szint azonban egyértelműen túlmutat a Jaruzelski-vezetés politikai támogatásának spektrumán.

1982 áprilisában Grzegorz Łubczyk, a *Życie Warszawy* budapesti tudósítója azt írta, hogy „megfigyelhető nálunk egyfajta rajongás Magyarország iránt, különösen a szocialista gazdasági modellük iránt, amely képes volt ezt a kis országot a jól ellátott piac szigetévé tenni”. Łubczyk, a témában az egyik leggyakrabban publikáló szerző, minden bizonnyal helyesen mutatott rá a hatóságok szándékaira. A Jaruzelski-vezetés igyekezett alkalmazni Kádár „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszavát.²² A hasonlóságok szembetűnőek voltak: végül is Kádár is brutálisan pacifikálta a magyar társadalmat, mielőtt egy bizonyos kompromisszumos alkut ajánlott volna neki. Úgy tűnik, a probléma az volt, hogy a Szolidaritás ereje és társadalmi támogatottsága túlságosan nagy volt, míg a LEMP ereje egyértelműen gyengébb, mozgásteret pedig szűkebb volt, mint a magyar kommunistáké 1956 után. Ennek következtében itt egy sajátos képlet alakult ki: a reform mint fatalista történelmi szükségszerűség.

Ha a problémát a Lengyelországban és Magyarországon használt nyelvi és fogalmi apparátus szempontjából vizsgáljuk, már néhány héttel a hadiállapot bevezetése után az a meggyőződés fogalmazódott meg, hogy a reform bizonyos értelemben tartós

²⁰ Ezért Jaruzelski kérésére 1981. december 27–29-én Aczél György vezetésével egy magyar pártküldöttség utazott Varsóba, hogy tanácsokat adjon a lengyeleknek. Lásd erről MITROVITS Miklós: *Lengyel, magyar – „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 657–663. Ezek a dokumentumok azt bizonyítják, hogy a lengyelek fel akarták használni a kádári konszolidáció tapasztalatait 1981 után.

²¹ Polityka sojuszu [Szövetségi politika]. *Trybuna Ludu*, 1982. január 29.

²² Węgiel-Polakowi [Magyar a lengyelnek]. *Życie Warszawy*, 1982. április 21.

szükségszerűség, amellyel a lengyel hatalom szembesült. A nyugati sajtóban, amely diszkréten próbált némi nyilvánosságot szerezni Lengyelországban, olyan vélemények is megjelentek, hogy Magyarország vonzó és követendő modell a mély válságban lévő Lengyelország számára. 1982. február 21-én a *Los Angeles Times* azt írta, hogy Magyarország ma „a legliberálisabb és leginnovatívabb ország a szovjet blokkban”,²³ amely a lengyel társadalom számára példa lehet. Amennyiben elfogadja a tábornokok reális javaslatait, és elutasítja a Szolidaritás vágyálmait, akkor a kommunista „liberalizmus” és „innováció” elérhető közelségbe kerül. „Meggyőződésünk, hogy a jelenlegi lengyel hatalom nem tehet mást, mint hogy reformokat vezet be. Nem tudják megismételni a múlt hibáit. Lehetetlen más irányt követni, mint a reformokét” – mondta Horn Gyula, a MSZMP Központi Bizottsága Külügyi Osztályának akkori vezetőhelyettese az említett amerikai lapnak adott nyilatkozatában.

Mélyebb szinten a magyar modell, amelyet időnként magyar pártvezetők beszédeinek felhasználásával igyekeztek népszerűsíteni a lengyel médiában is, elsősorban gazdasági előnyöket kínált, legalábbis abban a formában, ahogyan azt a lengyel kommunista hatalom megpróbálta megvalósítani. A reform ebben az értelemben nem a rendszert fejlesztő, átgondolt változtatás volt, amely a marxi történet szemlélet szempontjából történelmi előrelépést jelentett, hanem inkább érvelési és szemantikai eszköz: Magyarországon magasabb az életszínvonal, tehát nekünk is a magyar utat kellene követnünk. Íme egy példa Grzegorz Łubczyk egyik szövegéből: „Nem a magyar megoldások, minták mechanikus átviteléről van szó Lengyelországban, mégis sok tapasztalat szinte analitikus figyelmet érdemel. Gondolok itt a mezőgazdaság szerkezetére (a magyar export közel 40%-a agrár-élelmiszeripari termék), a külkereskedelem szervezésére, amely a nemzeti jövedelem több mint 70%-át termeli, az árpolitikára – egyszóval az 1968 óta következetesen végrehajtott gazdasági reformra.”²⁴

²³ HU OSA 300-50-1, Box 576, Hungary could be a model for ailing Poland, 1982. február 22.

²⁴ Węgier-Polakowi. *Życie Warszawy*, 1982. április 21.

Lengyelországban a hadiállapot első heteiben egyértelműen pozitív képet rajzoltak a magyarországi helyzetről. A magyar hatóságok Lengyelországgal kapcsolatos tájékoztatási politikája teljesen más volt. Egyfelől a magyar média 1980–1981-es hírei, amelyekben a Szolidaritást és általában a lengyeleket – egy fontos kivétellel²⁵ – felelőtlennek, lustának és mások kárára élni vágyónak mutatták.²⁶ Más kérdés volt azonban a lengyelekről, a lengyel hatóságokról és a lengyelországi helyzetről alkotott hivatalos propagandakép, amely a hadiállapot bevezetése után alakult ki Magyarországon. Az összkép továbbra is egyértelműen negatív maradt.²⁷ A Magyar Televízióban 1982 februárjában sugárzott műsor nemcsak a szörnyű gazdasági helyzetet mutatta be, hanem a jövőre vonatkozó kilátástalanság érzését is. Ebben Rakowski miniszterelnök-helyettes, akit még mindig a lengyel felső vezetés „legliberálisabb” személyiségének tartottak, rámutatott, hogy bár a hadiállapot „sok embernek okozott lelki szenvedést”, szükséges volt a sokkal rosszabb események elkerülése érdekében.²⁸ Ezt azért mondta a Magyar Televízióban, hogy elfogadtassa a hadiállapotot a magyar társadalommal is. A „sokkal rosszabb” nyilvánvalóan a Szovjetunió és a Varsói Szerződés beavatkozását jelentette ebben a kontextusban. Azt pedig senki sem akarta Magyarországon sem.

Ezek a részletek általában elkerülték a nyugati sajtó figyelmét. A nyugatnémet *Die Welt* számára a lengyel–magyar egyetértés olyan stabil volt, mint a Jászai Mari téren, a Központi Bizottság épületével szemben álló Duna-parti Bem-szobor és a lengyel–

²⁵ A Magyar Televízió *Panoráma* című műsorának 1981. május 6-i adásában objektíven mutatták be a Szolidaritást. Forrás: <https://youtu.be/S-AQ0lidw-U> (Letöltve: 2021. 11. 10).

²⁶ TISCHLER János: Az 1980–81-es lengyel válság és Magyarország a szemtanúk és résztvevők visszaemlékezései alapján. In: STANDEISKY ÉVA–RAINER M. János (szerk.): *Évkönyv* X. 1956-os Intézet, Budapest, 2002. 360–390.

²⁷ A lengyel helyzet kritikus ábrázolását az motiválta, hogy a felmérések alapján a társadalom egy jelentős része, főleg a fiatalok, szimpatizált a Szolidaritással. Lásd MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 162–170.

²⁸ HU OSA 300-50-1, Box 576, Tanjug on Hungarian TV program about Poland, 1982. február 19.

magyar barátságról szóló, bronzba vésett szavak.²⁹ Budapest és Varsó kapcsolatának ezt az értelmezését hivatalos nyilatkozatok is alátámasztották. Marjai József miniszterelnök-helyettes például 1982 májusában a *New York Times*nek adott interjújában azt mondta, hogy a lengyel kormány már 1981. december 13. előtt is tárgyalta Magyarországgal az úgynevezett magyar megoldások lengyel problémákra történő alkalmazásáról, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a magyarok nem javasolták e megoldások konkrét formáit.³⁰ Felesleges hozzátenni, hogy a magyarok nemcsak hogy nem tudtak semmilyen megoldási formát javasolni, de a „magyar megoldásoknak” is sokféle neve volt. Az optimista változatban ezek gazdasági megoldásokra vonatkozhattak volna, a brutális réalpolitikához közelebb álló változatban viszont a politikai ellenzékkel szembeni kemény fellépésre, akár tömeges kivándorlásuk engedélyezésével (vagy kikényszerítésével) is. Ezt a témát mindenképpen érdemes tovább tanulmányozni, de ez nagyrészt másodlagos az itt tárgyalandó problémákhoz képest. Ezért ezt az érvelést azzal fejezem be, hogy a Lengyelország és Magyarország közötti együttműködést kivételesen harmonikusnak tekintették. Olyannyira, hogy 1983 februárjában a Magyar Rádió kénytelen volt eloszlatni azokat a híreszteléseket, amelyek szerint Varsó Budapesten keresztül jut nyugati hitelekhez.³¹ Ez utóbbi Lengyelország szempontjából valószínűleg nagyon kíváncsatos lett volna, de az egyre nehezebb helyzetben lévő magyar pártvezetőktől nehéz lett volna ilyen önzetlenséget várni.

A kölcsönös kapcsolatok szempontjából fontos volt Jaruzelski 1982 májusában tett budapesti látogatása, amelyet a hadiállapot utáni normalizáció egyik bizonyítékának szánt. A tárgyalásokon Jaruzelski „hangsúlyozta, hogy a magyar párt, a Magyar Népköztársaság gazdag tapasztalatai igen fontosak számukra és ezeket a tapasztalatokat hasznosítani akarják. Ezért fogadták elsőként az MSZMP magas szintű küldöttségét december 13-át

²⁹ Polen stärkte den Kadar-Kurs. *Die Welt*, 1982. május 14.

³⁰ *New York Times*, 1982. május 12.

³¹ HU OSA 300-50-1, Box 576, Budapest denies aid to Poland through Western credits, 1983. február 12.

követően.”³² Magyarországnak azonban többnek kellett lennie, mint egy ablaknak a világra a legfelsőbb politikusok számára. Ugyanez történt a közigazgatási ranglétra alsóbb fokain is. A *Życie Warszawy* szerint 1982-ben ötvenkét lengyel küldöttség látogatott Magyarországra különböző minisztériumok és intézmények képviselőit. ³³ A mély elszigeteltségben lévő Lengyel Népköztársaság számára ez nem volt jelentéktelen. Ugyanakkor minden bizonnyal arra ösztönözte a lengyel vezetést, hogy alaposan megvizsgálják a Magyarországon működő intézményi megoldásokat, amelyek más szocialista országokban hiányoztak – vagy gyengén voltak jelen. Ezek közé tartozhattak azok a megoldások, amelyek a magyar gazdaság jogi keretét alkották, amely egyértelműen liberálisabb volt, mint a szovjet blokk bármelyik másik országában. 1982 májusában a *Życie Warszawy* tudósítója a Magyar Televízióból Havasi Ferencnek, az MSZMP PB tagjának és KB gazdaságpolitikáért felelős titkárnak nyilatkozatai kapcsán éppen a magyar jog liberalizálását végző intézményekre mutatott rá. „Arra a kérdésre, hogy az úgynevezett második gazdaság legalizálása (a szövetkezeti és magán típusú vállalatok létrehozása) nem fenyegeti-e a szocializmust, az interjúalany azt válaszolta: »a szocializmust inkább a tétlen, ravasz emberek fenyegetik«” – jegyezte meg. ³⁴

A fenti retorika sokkoló lehetett Lengyelországban. Egyfelől 1976 közepétől engedélyezték a külföldön élő lengyelek tulajdonában lévő vállalatok működését, amelyek a lengyelek által külföldön felhalmozott tőkét használhatták. ³⁵ Másfelől a hadiállapot

³² MITROVITS Miklós: *Lengyel, magyar – „két jó barát”* I. m. 712–734.

³³ Współpraca: tradycje i perspektywy [Együttműködés: hagyományok és perspektívák]. *Życie Warszawy*, 1983. október 26.

³⁴ Lekcja węgierskiej ekonomii 1982 [A magyar gazdaság leckéje, 1982]. *Życie Warszawy*, 1982. május 7.

³⁵ Maciej BAŁTOWSKI–Szymon ŻMINDA: Sektor nowych prywatnych przedsiębiorstw w gospodarce polskiej – jego geneza i struktura [Az új magánvállalkozások szektora a lengyel gazdaságban – annak kialakulása és szerkezete]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 1985, sect. H, vol. 39., nr 4., 56–57.; *Firmy polonijne* – köznyelvi kifejezés a Lengyel Népköztársaság idejéből a külföldi tőkével rendelkező, lengyel eredetű vállalkozások megjelölésére. Az 1980-as években e cégek szektora már jelentős hatást gyakorolt a gazdaságra – különösen a kozmetikai cikkek, ruházati cikkek, élelmiszerek, valamint az

a populista retorika jelentős felerősödését hozta magával, amely verbálisan munkásbarát és egyenlőségpárti,³⁶ ugyanakkor egyértelműen vállalkozásellenes volt.

A reform logikájának mégis a polgárok szerepvállalásának irányába kellett haladnia, még akkor is, ha ez a szerepvállalás csak részleges volt, és csak a gazdasági tevékenység lehetőségeinek kiszélesítésére vonatkozott. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete köré tömörült szociológusok kiváló elemzéseket végeztek erről a problémaköréről. Az 1980-as évek első felében az intézeti vitákon rendszerszintű megközelítésből a probléma lényegét érintették. Rámutattak, hogy „a tervgazdaság irányításának centralista modellje szinte spontán módon vegyes, direktív és parametrikus modellé változik, ami viszont általában elmélyíti a gazdasági válságot, és azt eredményezi, hogy a gazdasági folyamatokat állandó reformokkal (Magyarország) folyamatosan galvanizálni kell, vagy vissza kell térni a centralista modell direktív módszereihez”.³⁷ Ez megerősítette a kettősség létezését: vagy centralizáció és statikus fennmaradás, vagy mozgás, változás, remény a fennálló helyzet átalakítására. Ebben az összefüggésben Magyarország – mint fentebb jeleztem, nem alaptalanul – a tartós reformok példájaként jelent meg, ami végül is az 1960-as évek vége óta tartott.

A Lengyelországban az 1980-as évek első felében e témában megjelent üzenetek két elemből álltak. Egyrészt rámutattak arra, hogy Kádár Magyarországa Lengyelország ellentéte. Minden, ami Lengyelországban hiányzott, az Magyarországon megvolt. Így fogalmazott Andrzej Dzierżanowski 1982 őszén

ellenőrző és mérőeszközök gyártásában. 1981-ben több tucat ilyen típusú vállalkozás működött, amelyek együttesen mintegy 4500 embert alkalmaztak. 1988-ban már több mint 700 ilyen vállalkozás működött, amelyek összesen 81,3 ezer főt foglalkoztattak. Ezeknek a cégeknek a nevében gyakran szerepelt az „inter-” előtag vagy a „-pol” végződés (például Inter-Fragrances, Interkulpol stb.).

³⁶ Vö. Elżbieta KOSTOWSKA: *Idea równości społecznej* [A társadalmi egyenlőség eszméje]. Wiedza Powszechna, Warszawa, 1983.

³⁷ Winicjusz NAROJEK: Podstawy społeczne polityki w społeczeństwie wykonawców planów [A politika társadalmi alapja a tervező társadalomban]. In: Winicjusz. NAROJEK: *Jednostka wobec systemu. Antropologia trwania i zmiany* [Az egyén és a rendszer. A idő és a változás antropológiája]. Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa, 1996. 46. (25. lábjegyzet).

a *Trybuna Ludu*ban: „A szocialista országokból, különösen a Lengyelországból érkező látogatók számára Magyarország a bőség földjének tűnik. Elegáns kirakatok, élelmiszerekkel és iparcikkkel teli polcok, gyümölcsös standok.”³⁸ Nem több, nem kevesebb. A siker földje, mindannak a megtestesítője, amit a lengyelek maguknak kívánhatnak. A Magyarországon zajló változások körüli vitákról szóló információk fokozatosan egyre konkrétabbak lettek, egyre inkább lefordíthatóvá váltak a lengyel mindennapi tapasztalatok nyelvére. Egyre több konkrét tény derült ki arról, hogy milyen körülmények között zajlik a rendszer „galvanizálódása” Magyarországon.

Alig több mint egy héttel a hadiállapot 1983. július 22-i megszüntetése után a *Trybuna Ludu* interjút közölt Nyers Rezsővel, amelyben a magyar politikus ismertette elképzeléseit a további magyarországi változásokról.³⁹ Hangsúlyozta, hogy a vállalatok önállóságát ki kell terjeszteni, és három kulcsfontosságú kihívásra mutatott rá. Először is arra, hogy a döntések központosítása helyett hatékonyabb irányításra van szükség; másodsor, a hazai piac fejlesztésére, harmadszor, a korszerűbb termékek előállításának, valamint a hazai és a külföldi piacok számára rendszerszintű fejlesztési ösztönzők megteremtésének szükségességére.⁴⁰ Az 1980-as évek első felében elfogadott reformhatározatokban konkrét formát öltött a „magyar reform” új kiadása. Tehát itt már nem csak 1968-ról van szó. A válság, amelynek előjeleit 1979–1980 fordulóján érzékelték, újabb reformkényszert szült. 1981-ben Magyarország csatlakozott a Világbankhoz és a Nemzetközi Valutalaphoz (IMF). Lengyelország is szeretett volna, de a hadiállapot miatt ez a folyamat megakadt, és csak 1986-ban történt meg. Az IMF is további reformokat követelt, vagyis létezett egy külső nyomás is. Tehát Magyarországon is arról

³⁸ Andrzej DZIERŻANOWSKI: Jak żyje się Węgom? [Hogyan élnek a magyarok?] *Trybuna Ludu*, 1982. október 15.

³⁹ Nyers Rezső, az új gazdasági mechanizmus egyik legfontosabb aktora ekkor nem volt a szűkebb párt- vagy állami vezetés tagja. A reformellenes hullám idején, 1974–1975-ben mind KB-titkári pozícióját, mind PB-tagságát elvesztette. – A szerk.

⁴⁰ Kontynuujać reformy [A reformokat folytatva]. *Trybuna Ludu*, 1983. augusztus 1.

volt szó, hogy a pártvezetés megpróbált „előremenekülni”. A válságjelenségek újabb és újabb reformokat követeltek. Az MSZMP úgy döntött, hogy nincs visszaút. Ugyanakkor ez bomlasztotta a rendszert, 1986-ra elvesztette a párt a hegemoniáért vívott harcot.⁴¹ Az MSZMP politikája tehát valóban lehetett példa ebből a szempontból: a reform szükséges, más út nincs.

Általánosságban a fent említett jelszavak a hatvanas évek közepén a gazdasági vitákban már jelen lévő gondolatok reprodukciói voltak. E reformtervek ugyanabban a pillanatban jelentek meg, amikor Lengyelországban a hadiállapot után „normalizáció” újabb szakaszba lépett, illetve amikor Jurij Andropov a Szovjetunióban reformokat kezdeményezett. Más szóval, ez egy újabb kísérlet volt a kommunizmus szovjet stílusú modernizálására, a politikai szabadság szférájának egyértelműbb kiterjesztése nélkül. Ezt a hipotézist látszik megerősíteni az a tény, hogy Nyers, miközben egyértelműen jelezte, hogy szükségesnek tartja a szocialista demokrácia intézményeinek újjáépítését, sajátos módon értelmezte azokat. A politikai reformok szükségességére rámutatva kijelentette, hogy „a szocializmus egyik fő hibája, hogy az átlagpolgárra koncentrált, és figyelmen kívül hagyja a magasán képzett, művelt embereket, akiktől a folyamatos fejlődés függ. Ezt a nyilvánvaló hibát ki kell küszöbölnünk, de ezt rendkívül nehéz elérni”.⁴² Joggal mondhatjuk tehát, hogy Nyers szerint az egyik legfontosabb demokratikus mechanizmus a magasabb képzettségű emberek felértékelése volt – ez megint csak aligha tekinthető többnek, mint a már az 1960-as években alkalmazott „anyagi ösztönzők” pusztá játékanak. Másfelől, az 1983-as év lengyel kontextusban nyilvánvaló előrelépést jelentett. Ebből a szempontból Magyarország – a Nyers által bemutatott változatban – a szocialista reformokról szóló diskurzusban már régóta jelen lévő érveket megismételve még mindig vonzó és követésre méltó modell maradt.

*

⁴¹ FÖLDES György: Nemzet és hegemonia – 1920–1990. *Múltunk*, 2020/3. 56.

⁴² Kontynuujac reformy I. m.

A fenti megjegyzések az 1987 elejéig terjedő időszakra érvényesek. 1987-ig a magyar reformok, mindenekelőtt a gazdasági reformok lengyel megítélése kevésbé tartalmaz szlogenekre korlátozódott. Igaz, hogy ezek jeleztek bizonyos irányokat, amerre a magyar politikusok menni akartak, ugyanakkor olyan ezópusi formában jelentek meg, amelyet nehéz egyértelműen értelmezni. Bár erre nincs megdönthetetlen bizonyíték, nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a magyar reformokkal kapcsolatos merészebb kijelentéseket a cenzorok megakadályozták. Ezt közvetve bizonyítja az a tény, hogy részletesebb információk e témában csak a szaksajtóban jelentek meg. Ezt igazolja a *Rynki Zagraniczne* [Külpiacok] című, alacsony példányszámú folyóirat példája, amelynek újságírói a magyarországi vegyes vállalatokról írva a következőket állapították meg: „Ugyanakkor úgy vélik, hogy az eddig létrehozott vegyes társaságok száma nem elegendő, ahogy a viszonylag kis tőkekötelezettségük sem. A vállalkozások átlagos induló tőkéje nem haladja meg a 20 millió forintot. Annak érdekében, hogy a külföldi partnereket tovább ösztönözzék a MNK-ba történő befektetéseik növelésére, további pénzügyi könnyítéseket terveznek számukra.”⁴³ A kommunista rendszer utolsó éveiben azonban ez a helyzet egyértelműen megváltozott.

Széles körben lehetett volna vitatkozni arról, hogy 1987-ben milyen stádiumban voltak a reformok a két országban, mik voltak a tényleges hasonlóságok és különbségek. Két általános megjegyzésre szeretnék bővebben kitérni. Az egyik, hogy minden bizonnyal a kritikus pénzügyi helyzet volt az, ami lehetővé tett minden olyan változást, amely szélesebb körű volt, mint az irányítási rendszer korlátozott változtatása. A másik, hogy 1987-ben a változások nemcsak a gazdaságot érték el, hanem a „társadalmi összetevőt” is a reform nélkülözhetetlen elemeként ismerték el. Nem véletlen, hogy a peresztrojkát 1986-tól vezették be a Szovjetunióban.

Az első változás, amely a lengyel sajtó Magyarországról szóló írásainak hangnemében érzékelhető volt, a politikai reformok

⁴³ Firmy miesza na Węgrzech [Vegyes vállalatok Magyarországon]. *Rynki Zagraniczne*, 1985. augusztus 20.

egyértelmű elismerése, a szélesebb körű reformtervekbe való beillesztésük, sőt, az a tény, hogy a reformok önállóan is egyértelmű, kiemelt jelentőséget kaptak. Eerre példa Aczél György 1987. december 4-én az AFP-nek tett nyilatkozata, amely Lengyelországban is megjelent. Ebben Aczél arról beszélt, hogy Magyarország olyan jogszabályokat készít elő, amelyek lehetővé tennék, hogy a gazdasági reform úgynevezett második szakaszáról az 1987. november 29-i lengyelországi népszavazáshoz⁴⁴ hasonló referendumot tartsanak. Ugyanakkor kijelentette, hogy nem hiszi, hogy a magyarok többsége a már folyamatban lévő reformok ellen szavazna.⁴⁵ Ez alkalommal nem annyira a Jaruzelski-kormányzat politikai retorikájából ismert elemeket lehetett felfedezni, amelyeket Michał Głowiński a hadiállapot propagandanyelvéről szóló könyvében egy védekező, konzervatív folytonosságra orientált nyelvként mutat be,⁴⁶ hanem inkább új hangsúlyokat.

A reform, bár kissé paradoxnak hangozhat, sokkal dinamikusabb fogalomná vált. A magyar rendszert „galvanizáló” tényezőtől a valóságot átalakító, nem pedig pusztán fenntartó tényezővé vált. Az 1980-as évek második fele megváltozott nyelvezetének egyik eleme a deklarált „nyitottság” volt, amelyet a lengyel politikai propaganda nyelvezetével kapcsolatban többek között Janina Fras is hangsúlyozott.⁴⁷ Ezzel együtt más hasonló funkciók is megjelentek. A lengyel párt központi sajtóorgánuma 1987 decemberében azt írta, hogy „a lengyel–magyar együttműködés irány-

⁴⁴ Lengyelországban a vezetés a politikai és gazdasági reformokról rendezett népszavazással kívánt legitimitást adni a tervezett változtatásoknak, ugyanakkor az urnáknál csak a választójogosultak 67 százaléka jelent meg. Az érvényes szavazatok 66, illetve 69 százaléka támogatta a kormányzati elképzeléseket. – *A szerk.*

⁴⁵ HU OSA 300-50-1, Box 576, Aczel on Polish referendum, 4 XII 1987.

⁴⁶ Michał GŁOWIŃSKI: *Mowa w stanie obłężenia, 1982–1985* [Beszéd ostrom alatt 1982–1985]. Open, Warszawa, 1996.

⁴⁷ Janina FRAS: O języku propagandy partiiyjno-rządowej z lat 1986–89 [A párt- és a kormánypropaganda nyelvről]. In: Andrzej JABŁOŃSKI–Andrzej ANTOSZEWSKI (red.): *Polski przełom polityczny 1989. Między totalitaryzmem a demokracją. Materiały sympozjum politologicznego* [Lengyel politikai áttörés 1989. A totalitarizmus és a demokrácia között. A politikatudományi szimpózium anyagai]. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1990.

tűje a konkrétság és a hatékonyság legyen, amely teljes mértékben megfelel a két ország reformvállalásai tartalmának és szellemének”.⁴⁸ A reformpárti intézkedések – bár nem feltétlenül konkrét intézkedéseként jelentek meg – a rovatvezetők, a gyakran egyáltalán nem a politikai centrumban lévő gazdaságpolitikusok területéről a hétköznapi politikai szlogenek közé kerültek. Kevés jobb példát lehetne erre találni, mint Grósz Károly miniszterelnök 1988. januári interjút, amelyben saját kormányának reformintézkedéseit hirdette mindenki előtt, dicsekedve a sikerbe vetett hitével és saját képességeivel.⁴⁹

Akárcsak Magyarországon, Lengyelországban is Németh Miklós, az MSZMP KB ötven év felé közeledő lendületes titkára lett a gazdasági változások arca. A *Trybuna Ludu*nak 1988 áprilisában – alig több mint egy hónappal a Kádár Jánost hatalomból kizorító pártkonferencia előtt – adott interjúja érdekes, és a lengyel kontextusban új tartalommal bírt.⁵⁰

A lengyel újságíró kérdéseire adott igen terjedelmes válaszában Németh jelezte, hogy a magyar gazdasági rendszer 1968-ban megkezdett reformja semmiképpen sem „csoda” volt – utalva például a Németországban bevezetett sikeres gazdasági reformokra – hanem a változó gazdasági helyzetre való reagálási kísérlet. A Központi Bizottság titkára így egyrészt a magyar párt 1987–1988-as intézkedéseit egyfajta magyar reformkommunista hagyományba illesztette be. Ugyanakkor ez kritikával is párosult, amelyet a lengyel olvasók is megértettek. „Akkoriban úgy tűnt, hogy ezeket a fékeket később megszüntetik, a korlátozásokat csökkentik. De ez nem történt meg, ehelyett új fékek beépítésébe kezdtünk, ami ahhoz vezetett, hogy a reform befejezetlen maradt. Kiderült, hogy hatékony gazdaságirányítást, hatékonyabb gazdaságpolitikát csak akkor lehet folytatni, ha a gazdasági reform együtt jár a társadalmi reformmal, valamint a politikai intéz-

⁴⁸ Razem dla wspólnego dobra [Együtt a közjóért]. *Trybuna Ludu*, 1987. december 4.

⁴⁹ Mając wiarę w sukces i nasze własne możliwości [Hinni a sikerben és saját képességeinkben]. *Rzeczpospolita*, 1988. január 5.

⁵⁰ Co nowego w węgierskiej reformie [Mi újság a magyar reformok körül]. *Trybuna Ludu*, 1988. április 15.

ményrendszer reformjával. Ez azonban 1986–1987-ig nem történt meg, és ezek a kérdések és feladatok most előttünk állnak, az egész magyar gazdaságpolitika előtt. A feladat a gazdasági vezetés és irányítás rendszere reformjának előmozdítása, a politikai rendszer vizsgálatának kérdése, a párt vezető szerepe – és ezek azok a kérdések, amelyek az idén május 20-ára összehívott országos pártértekezlet tanácskozásainak középpontjában állnak. Úgy tűnik, hogy amit 1968-ban elhatároztunk, az most [19]88-ban valósul meg” – mondta Németh e hosszabb interjújában.⁵¹

Világos volt, hogy így kihasználta az életkorából adódó „kiváltságát”, s elhatárolódott a korábbi gazdaságpolitikai kudarcoktól, egyértelműen jelezve, hogy ezért az állapotért az idősebb politikai generáció a felelős, mindenekelőtt a már előrehaladott korú Kádár. Ugyanakkor következetesen hangsúlyozta, hogy a reformot a kommunista rendszer magyar változatának immansens elemeként értelmezi. Ez ellentétben állt a lengyel párt megközelítésével, akik a reform részekre, szakaszokra bontásával leplezték a reform szelektív megközelítését. Ez volt a helyzet a gazdasági reform úgynevezett második szakaszával, amelyet Lengyelországban hivatalosan 1987. március 25-én hirdettek meg, de valójában kevés köze volt a „reform első szakaszának” nevezett intézkedésekhez, amelyeket állítólag 1981 óta vezettek be.⁵² Németh erről a következőket mondta: „Nálunk a reform egy folyamat. Természetesen voltak dinamikusabb időszakok és számos összeomlással fenyegető pillanat is. A »második szakasz« kifejezés helyett inkább azt mondanám, hogy ez a stabilizációs program jobban megfelel a teljesség és a reform más területekre való kiterjesztése követelményeinek, mint a korábbi időszakokban”.⁵³ A hatékonyság, a szélesebb körű munkanélküliség enge-
délyezése vagy a lakáspolitika rugalmasabbá tétele egyértelműen nyugati ihletésű jelszavaiban azonban sokkal kevesebb folytonosságot lehetett találni.

⁵¹ Uo.

⁵² Magyar nyelven lásd erről MIZSEI Kálmán: *Lengyelország. Válságok, reformpótlékok és reformok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990. 302–332.

⁵³ Co nowego w węgierskiej reformie. I. m.

Politikai szempontból Németh áprilisi, a *Trybuna Ludu* című lapban megjelent interjújában megfogalmazott jóslatai a májusi pártértekezleten bekövetkezett személyi változásokban teljesültek be. Ebben az összefüggésben azonban minket inkább az érdekel, hogy az új pártvezető által meghatározott konkrét reformkoncepció milyen jelentéstartalmat kapott. A lengyel sajtó – csupán a magyar hírügynökséget ismételve – beszámolt arról, hogy egy másfél éve tartó vita eredményeként új politikai koncepciót fogalmaztak meg, amely az MSZMP XIII. kongresszusán, 1985-ben elfogadott program módosítását jelenti.⁵⁴ Ugyanakkor az effajta elemzések nem érdekelték a lengyel újságírókat.

A lengyel politikusok sem voltak már érdeklődők. „A személyi változások célja a reform- és megújulási folyamat dinamizálása, ami összhangban van a legtöbb szocialista országban zajló átalakulások általános tendenciájával. Ezek a lengyelországi átalakulásokhoz is kapcsolódnak”⁵⁵ – kommentálta Jerzy Urban, a kormány szóvivője a történeteket. A hivatalos politikai nyilatkozatok szintjén ez egyáltalán nem hozott semmi újat az addigiakhoz képest. Sokkal érdekesebb, és nyilvánvalóan már a reformok jelentésének mélyebb megértésére összpontosító megjegyzés volt Józef Pajestka közgazdászprofesszor véleménye: „A reformjaink kudarca nem egyedi, nem a »lengyel sajátosságoknak« vagy politikánk nyilvánvaló hiányosságainak tulajdonítható. Ennek általánosabb okai vannak, amelyek Magyarországon, Jugoszláviában és Lengyelországban is megfigyelhetők, és valószínűleg más, gazdaságukat megreformáló országokban is meg fognak jelenni. A következtetés tehát nem az, hogy a reform koncepciója hibás (ahogyan azt a dogmatikusok értelmeznék), hanem az, hogy a fejlődést dinamizáló erőket és tényezőket nem tudjuk eléggé mozgásba hozni. A megfogalmazott kritikát látva nem lehet nem arra a következtetésre jutni, hogy a reformok intenzívebbé tételére irányuló intézkedések nem feltétlenül garantálják a nagyobb dinamizmust, bár célszerűek. [...] Mindenesetre mind a magyar, mind

⁵⁴ Karoly Grosz sekretarzem generalnym [Grósz Károly főtitkár]. *Trybuna Ludu*, 1988. május 23.

⁵⁵ Konferencja prasowa rzecznika rządu [A kormány szóvivő sajtótájékoztatója]. *Rzeczpospolita*, 1988. május 29.

a lengyel reformok azt mutatják, hogy a reformok önmagukban nem hoznak »gazdasági csodát«. Fokozatos változást hozhatnak az emberek és az intézmények hozzáállásában, ami tartós fejlődést eredményez, de hosszabb idő alatt. Minden nemzetnek el kell sajátítania a civilizáció haladásához szükséges készségeket, és semmilyen reform nem szabadíthat meg senkit ettől.”⁵⁶

Ezt kiegészítették a politikai értékelések, amelyeket a változástosság kedvéért az egyik legfontosabb pártfunkcionárius fogalmazott meg. Leszek Grzybowski ideológus és KB-tag kijelentette, hogy „a két fél programjának elgondolása hasonló. Lényege a politikai és gazdasági élet minden területére kiterjedő mélyreható reformok végrehajtására irányuló akarat. [...] Itt egy egyértelmű irányvonal körvonalazódik a gazdasági hatékonyság érdekében, amely elutasítja a különböző dogmákat és mesterséges akadályokat. Kimondják például, hogy mind a lakosság által felhalmozott pénz, mind a külföldi tőke be kell hogy kerüljön az ország »gazdasági vérkeringésébe«.”⁵⁷

A múltbeli gazdaságpolitika kritikus értékelései egyre gyakoribbak, egyre világosabbak és egyértelműbbek lettek, és egyre inkább az a benyomás alakult ki, hogy a kritikus elemeket egyáltalán nem ellensúlyozzák olyan intézkedési javaslatok, amelyeket meg lehetett vagy meg kellett volna tenni. Ezt a tendenciát folytatta 1988 júniusában *Trybuna Ludu*, idézve a Magyar Közgazdasági Társaság elnökét: „A lengyel és a magyar gazdaság [...] legalább három ponton hasonlít egymásra. Először is, évtizedeken keresztül rosszul gazdálkodtunk az erőforrásainkkal, és ezen még a gazdasági reformok is csak részben tudtak változtatni. Másodszor, a régóta fennálló illúziók miatt a lakosság nincs tisztában a gazdaság lehetőségeivel, és ezért nagyon nehéz megszüntetni a túlfogyasztást. Harmadszor, a nemzetgazdaság tervezésének szinte teljes mértékben a KGST-n belüli együttműködésre alapozása, illetve a Kelet és Nyugat közötti kereskedelem szerepének alábecsülése a gyakorlatban súlyos eladósodáshoz

⁵⁶ Silny impuls dla reform. Zainteresowanie uchwalami krajowej konferencji WSPR [Erős impulzus a reformoknak. Az MSZMP országos konferenciájának határozatai]. *Trybuna Ludu*, 1988. május 27.

⁵⁷ Uo.

vezetett, és az adósságkötelezettségek önmagukban is hatalmas terhet rónak a társadalomra. Az országaink közötti különbség csak a problémák intenzitásában és megjelenési formáiban van.”⁵⁸ Csikós-Nagy Béla szavainak súlya nyomasztó lehetett, mivel azok *de facto* mindkét országban a teljes gazdasági valóság frontális kritikáját jelentették. A kutató érvelését következetesen végigvezetve arra a következtetésre juthatunk, hogy a problémák a legmélyebb rendszerszintű alapokat érintik. Válasz nélkül maradt a kérdés, hogy egy ilyen helyzetben mennyiben van értelme egyáltalán reformról beszélni, és mennyiben a rendszer alapvető átalakításának szükségességéről? Ez a kérdés különösen ma merül fel, amikor tudjuk, mi történt a következő hónapokban. Akkoriban azonban nem sokan tették fel, főleg nem nyilvánosan.

Ugyanakkor azonban nagyon jelentős és elgondolkodtató lehetett, amit a magyar közéleti szereplők mondtak. Egy magyar újságíró a MSZMP élén történt személyi változásokat kommentálva kijelentette, hogy „általában véve az történik, ami számos más szocialista országban, élén a Szovjetunióval [...] Hozzá kell tennem, hogy a hatvanas években a MSZMP talán elsőként mondta ki: reformokra van szükség a pártban is. Az ismert okok miatt azonban húsz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az akkor vázolt terápia végrehajtását megkezdjük”.⁵⁹ Vajon ennek Kádár János magyar politikai életben játszott dominanciája volt az oka? Vagy talán tágabb perspektívából kellene néznünk: a brezsnyevi kommunista rendszer volt az, amely a prágai tavasz után annyira megmerevedett, hogy csak a merész Gorbacsov adhatott lendületet a változáshoz?

Egy másik újságíró, bár üdvözölte a reformok irányában tett változásokat, kétségbe vonta azok fenntarthatóságát. „Ugyanakkor még nem vagyok meggyőződve arról, hogy a reformok győztek Magyarországon. Most minden azon múlik, hogy a pártkonferencián meghirdetett társadalmi-gazdasági és politikai megújulás áttör-e az irányítás középső szintjén, és felülről eléri-e

⁵⁸ Obowiązuje moc układu i tradycji [A szerződés és a hagyományok kötelező ereje] *Trybuna Ludu*, 1988. június 18.

⁵⁹ Nie tylko zmiana pokoleniowa [Nem csak generációváltás]. *Życie Warszawy*, 1988. június 24.

a legalsókat. Ezen a középső szinten már sok fogat törtek ki.” Ez már az eddigi reformtörekvések egyértelmű kritikájának hangzott. Ebben a kontextusban hogyan lehet egyáltalán azt állítani, hogy a magyar rendszer alá volt vetve a reformereknek? Ismét az a meggyőződés uralkodott, hogy a reformban több a szakadás, mint a folytonosság. „Az ötvenesek vezetése – ahogy már emlegetik őket – a gazdálkodás nyílt módszereire akar támaszkodni. Ez a generáció ideológiailag érzékeny, ugyanakkor érzékeny és fogékony a gyors, racionális változásokra is. Ebbe az irányba kell haladnunk. Nem lehetett tovább úgy tenni, mintha minden rendben lenne, miközben a szakadék a vezetés és a párt egyszerű tagjai között egyre mélyült. Ezt a szakadékot minél hamarabb át kell hidalni”⁶⁰ – mondta egy másik magyar újságíró, akivel a *Życie Warszawy* készített interjút.

Grósz Károly miniszterelnök a lengyel sajtóban a következőképpen kommentálta a Lengyelországban 1988 júliusában végbemenő változásokat, és mellékesen Magyarországra is utalt: „Ezek a reformok a politikai intézmények és a gazdasági fejlődés eszközeinek modernizálását célozzák Lengyelországban. Személyes véleményem szerint Lengyelország sok területen megelőzte Magyarországot. [...] Gazdasági téren – mondta Grósz – Magyarország néhány ponton megelőzte Lengyelországot, de ez nem a szándékból, hanem a két ország gazdasági szerkezetének különbözőségéből adódik. Lengyelország több természeti erőforrással rendelkezik, mint Magyarország, ezért gazdaságának intenzifikálása más eszközöket és módszereket igényel, mint Magyarországon”⁶¹ – jelentette ki Zygmunt Broniarek kérdésére válaszolva, amerikai látogatása során. Úgy tűnt, hogy ez egy finom, de érzékelhető generációs különbséget is jelez a reformok felfogásában. Grósz, az 1930-ban született tapasztalt apparatcsik számára világos volt, hogy a reform retorikája kényes fegyver, amelyet nem nehéz használni vagy politikailag dezavualni. Ezért, miután teljes hatalmat szerzett a párt felett, kész volt azt

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Karoly Grosz: Rozwój Polski i Węgier opiera się na tych samych podstawach [Grósz Károly: Lengyelország és Magyarország fejlődése azonos alapokon nyugszik]. *Trybuna Ludu*, 1988. július 29.

inkább a rendszer további „galvanizálására” használni: ez ebben az esetben a személyes pozíciójának megerősítését jelentette. Kész volt a legforradalmibb megoldásokkal előállni leginkább a kommunikációban. Amint arról a *Życie Warszawy* 1988. szeptember közepén beszámolt, „az újságírók azt állították, hogy egy repülőút során több beszélgetést folytattak a miniszterelnökkel, mint elődjével hét év alatt. A vezetők jelentős részénél azonban még mindig él egy tévhit: ha a sajtó nem kap információt, akkor kevesebb a probléma”.⁶²

Ugyanakkor azonban a pártvezetés fiatalabb nemzedékéhez tartozók sokkal szigorúbb értékeléseket fogalmaztak meg, és sokkal ambiciózusabb feladatokat tűztek ki maguk elé. „A szocializmus hagyományos modellje nem működött. 1968-ban megpróbáltunk változtatásokat bevezetni. Visszatekintve láthatjuk, hogy ez csak egy modernizáció kezdete volt a régi modellen belül. Csak a májusi – Lengyelországban is nagyra értékelt – pártkonferencia nyitott meg nagy lehetőségeket Magyarország számára. Az idei és a jövő év a mélyreható változások időszaka lesz. Teljes felelősséggel állítom: a szocializmus új modelljét fogalmazzuk meg.”⁶³ És már ez is úttörőnek hangzott. Ez egybecsengett azzal a rendszerváltásra való készséggel, amelyet a lengyel kommunisták akkoriban az 1988. augusztusi sztrájkok hatására kifejeztek.⁶⁴

„Sok jel utal arra, hogy a következő két év Magyarország jövője szempontjából olyan fontos lesz, mint amilyen az elmúlt évtizedek számára az 1945–1949-es időszak volt”⁶⁵ – jelentette ki a magyar kormány szóvivő. Retorikai szempontból hasonló eljárást alkalmazott Lengyelországban az október közepén esküt tett Rakowski miniszterelnök kormánya. Kétségtelen azonban, hogy a fő inspirációs forrás mindkét esetben Gorbacsov nyelvezete és

⁶² Tyle jeszcze się zmieni [Még sok minden fog változni]. *Życie Warszawy*, 1988. november 17.

⁶³ Uo.

⁶⁴ A lengyelországi sztrájkok 1988. augusztus 15-én törtek ki, és szeptember elejéig tartottak. A sztrájkok hatására Lech Wałęsa találkozott Czesław Kiszczak belügyminiszterrel, ami a legelső lépésnek bizonyult a lengyel kerekasztalhoz vezető úton.

⁶⁵ Tyle jeszcze się zmieni. I. m.

politikai gyakorlata maradt. Ő volt az, aki, miközben a leninizmusra mint a kommunista hagyományok tárházára hivatkozott, egyúttal feltámasztotta a „sturmovcsizmus”⁶⁶ hagyományát is. A válságos időszak leküzdése, amelybe nemcsak a Szovjetunió, hanem az egész kommunista rendszer egyértelműen belekerült, új hőskort, új kiindulópontot és új legitimációs forrást jelentett a kommunizmus újjáélesztett modellje számára.

Az események azonban teljesen más irányt vettek. Még 1988 novemberében is annyira ismert és érthető volt a magyar példa, hogy Lech Wałęsa is erre hivatkozott az Alfred Miodowiczsal, a Szakszervezetek Össz Lengyelországi Szövetségének vezetőjével és a LEMP PB tagjával folytatott híres televíziós vitájában: „Ne akarjuk erővel boldoggá tenni az embereket. Adjunk nekik szabadságot. Kérem, amit a magyarok csinálnak, nézze csak meg, milyen mélyek ott a változások. Új pártok alakulnak [...] És mi ezalatt egy helyben toporgunk⁶⁷ – hangsúlyozta nyomatékosan a Szolidaritás karizmatikus vezetője. Úgy tűnik, ez volt a lengyelek érdeklődésének csúcspontja a magyarországi változások iránt. Nem sokkal később a lengyelországi politikai események – a LEMP-ben bekövetkezett elmozdulás a Kerekasztal létrehozásának irányába, a Szolidaritás legalizálásáról szóló vita és a jelentős áremelkedések – minden mást beárnyékoltak.⁶⁸

Bár Magyarországról olyan hírek érkeztek, hogy a magyar kommunisták az MSZMP szakadására számítanak, ez Lengyelországban nem keltett nagy feltűnést, hiszen néhány héttel korábban a LEMP KB X. plénuma határozatai – és az arról szóló televíziós tudósításban megjelent részletek – arra utaltak, hogy a LEMP-ben is fennáll a szakadás lehetősége. Németh Miklós már februárban felhívta a figyelmet arra, hogy ha nem ta-

⁶⁶ A sturmovcsizmus – lengyelül: szturmowszczyzna (a szó gyöke a roham) – kifejezés a kellő előkészítés nélkül, kampányszerűen végrehajtott változtatásokra utal.

⁶⁷ Debata Miodowicz–Wałęsa [A Miodowicz–Wałęsa-vita]. 1988. november 30. A vita rövidített szövege magyarul is megjelent, az idézett részt lásd *Hitel*, 1989/2. 49.

⁶⁸ A lengyelországi Kerekasztal történetéről lásd e lapszámunkban BALÁZS István Miklós: Kerekasztal-tárgyalások Lengyelországban. Korabeli kritikák és magyar ellenzéki recepciók című tanulmányát. *Múltunk*, 2021/3. 216–237.

núsítanak éberséget, a Központi Bizottság „fundamentalisták” és „reformkommunisták” csoportjaira szakadhat.⁶⁹ Mint ismeretes, 1989 őszén ez végül meg is történt. A Lengyel Népköztársaság miniszterelnöke ekkor már Tadeusz Mazowiecki – katolikus aktivista, 1980–1981-ben a Szolidaritás vezetőségének egyik mérsekelt értelmiségi tagja – volt.

*

Milyen ország Magyarország 1989 áprilisában? – kérdezte egy lengyel újságíró Pozsgay Imrétől, aki hivatalos látogatást tett Lengyelországban. „Ez egy átalakulóban lévő, újjáépítés alatt álló, lázasan kutakodó ország. A mély válság az egész politikai struktúrát érinti, de ez az ország tele van ígéretekkel és lehetőségekkel. Ez a helyzet egy fontos tanulsággal szolgál: a rendszer, amelyet a szocializmus korábbi koncepciója szerint meg akartunk valósítani, nem működik, és ezért a dolgok nem mehetnek tovább a régi módon. [...] Ezért véleményem szerint a válság hatása nem a katasztrófa, hanem a megújulás.”⁷⁰ A kommunizmus válsága ugyanakkor kétségtelenül katasztrófa volt, legalábbis ha a pártközpontban ülők szemszögéből nézzük a dolgot.

Az 1980-as években a lengyel sajtóban sokat írtak Magyarországról, és a magyar tapasztalatok bemutatása lehetővé tette a lengyelek számára, hogy alaposabban megvizsgálják saját helyzetüket. Nehéz azonban megszabadulni attól a benyomástól, hogy a magyarországi gazdasági és társadalmi reformokról szóló információk rendkívül töredékesek és pontatlanok voltak. A népszerű, széles körben olvasott politikai sajtó kevés részletet közölt a magyarországi eseményekről. A magyar reform mindvégig pozitív referenciapontként szolgált, bár a reformnak tulajdonított jelentőség idővel egyértelműen változott. A reformnak a lengyel kutatók által oly pontosan megragadott „galvanizáló” szerepe valószínűleg intuitív módon érthető volt a lengyelek

⁶⁹ Miklos Németh o rezultatach ostatniego plenum KC WSPR [Németh Miklós az MSZMP KB legutóbbi plénümának eredményeiről]. *Trybuna Ludu*, 1989. február 17.

⁷⁰ Imre Pozsgay – polityk węgierski. Stan gorączkowy [Pozsgay Imre – magyar politikus. Lázas állapot]. *Życie Warszawy*, 1989. április 18.

számára. De hogyan kellett volna kinéznie a szocialista rendszer új, dinamikus változatának? Igen, olyan színesnek kellett volna lennie, mint a Váci utcai kirakatoknak, de a realitás, pláne a részletes jogi megoldások nem képezték tágabb, érdemi összehasonlítások tárgyát.

Az, hogy az eliteken belül – értve ezen mind a párt- és állami, mind az ellenzéki eliteket – történt-e ilyen eszmei transzfer, továbbbi, mélyreható kutatásra vár. Feltételezhető, hogy a két ország ellenzéki gondolkodói, akik szellemi formációjukat tekintve közelebb álltak egymáshoz, és közös nemzedéknek érezték magukat, többet tudtak egymásról,⁷¹ ami – legalábbis elméletileg – lehetőséget teremtett a köztük lévő eszmecserére is.

⁷¹ Az ellenzéki kapcsolatokról lásd e lapszámunkban MITROVITS Miklós: Politikai ellenzék és kulturális ellenállás Lengyelországban és Magyarországon a késő szocializmusban (összehasonlítás, kapcsolatok, transzferek) című tanulmányát. *Múltunk*, 2021/3. 125–153.